

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE KİLİS VE ÇEVRESİNDE ERMENİLER

Yrd. Doç. Dr. Erdiñ GÜLCÜ

Kilis 7 Aralık Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ

Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Özet

Bu çalışmada, Milli Mücadele döneminde Kilis'te yaşayan Ermenilerin mevcut durumu, Kilis'in işgali karşısında takındıkları tutum ve yaklaşımları ele alınmıştır. Kilis, Mondros Mütarekesinin imzalanmasından kısa bir süre sonra İngilizler tarafından bir yıla yakın işgal altında tutulmuş ve daha sonra da Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Fransız işgali Ankara İtilafnamesi'ne kadar sürmüştür.

Kilis kazasında yaşayan Ermeniler, İngiliz ve Fransız işgallerini, kendileri açısından bir kurtuluş ve geçmişin intikamını alma fırsatı olarak gördüklerinden, büyük heyecanla karşılamışlardır. Bunun için, işgalleri destekledikleri gibi, işgal kuvvetlerini tahrik ederek, Türk halkına karşı baskı ve zulüm yapılmasına da çaba göstermişlerdir.

Ermeniler, İngiliz işgali döneminde tahriklerde bulunarak Türk halkına karşı baskı, zulüm ve haksızlıklar yapılmasını sağlamışlardır. Fransız işgali döneminde ise, bunlara ilaveten Fransız birliklerine gönüllü asker olarak yazılmış, resmi Fransız askeri üniformasıyla bu baskı ve zulümleri sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte, Kilis'teki Ermeni nüfusunun çok az olmasından olsa gerek, burada diğer yerlere nazaran büyük katliamlar yaşanmamıştır.

Anahtar kelimeler: Ermeniler, Kilis Ermenileri, Milli Mücadele, İngiliz işgali, Fransız işgali.

ARMENIANS IN KILIS AND VICINITY DURING NATIONAL WAR OF INDEPENDENCE

Abstract

This study investigates the Armenians' attitude against the invasion of Kilis and their condition during the invasion. Following the Montrose Armistice, Kilis was first invaded by Britain for one year and then by French army. French invasion continued until Ankara Treaty.

As Armenians, who were living especially in downtown Kilis, perceived the British and French invasion as a chance for independence and revenge of the past, they welcomed them with great enthusiasm. Therefore, they not only supported the invasion but also provoked the invasion forces and helped them to oppress and torture Turkish community.

During the British invasion, Armenians did their best to provoke and influence British forces in order to make them commit every kind of atrocities against Turkish people. On the other hand, during French invasion they enrolled to French forces voluntarily. They committed atrocities against Turkish community under French flag and uniforms, as well. Nevertheless, due to the fact that they did not have a high population in Kilis they could not commit huge massacres.

Key Words: Armenians, Armenians living in Kilis, National War of Independence, British Invasion, French Invasion

GİRİŞ

Türklerle Ermeniler, Anadolu'da asırlarca aralarında herhangi bir sorun olmadan beraberce yaşadılar. Ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinde Türk-Ermeni ilişkileri büyük oranda bozulmuştur.

İki toplum arasındaki ilişkilerin bozulmasının temel nedeni, Anadolu'da asırlardır birlikte yaşamış olmalarına rağmen, Ermenilerin bu topraklar üzerinde kendi devletlerini kurmayı planlamalarıydı. Hatta Ermenilerin bu düşünceyi daha ileri götürerek eyleme dönüştürmeleri, iyi ilişkilerin sonunu getirdi.

I. Dünya Savaşının başlaması, Ermeniler için bulunmaz bir fırsat oldu. Ruslarla birlik olmaları ve cephe gerisinde savunmasız sivil halka saldırımları üzerine, Osmanlı hükümeti Ermenileri savaş alanından uzaklaştırarak izole etmek amacıyla, bir kısmını geçici olarak Suriye, Urfa ve Musul taraflarına sevk ve iskâna tabi tuttu. Mondros Mütarekesinden sonra, sevk ve iskâna tabi tutulan Ermeniler tekrar eski yerlerine geri döndü.

Mütareke ile birlikte itilaf devletlerinin Anadolu'yu işgale başlaması, Ermenilerin önüne yeni bir fırsat çıkarmıştı. Çünkü işgal kuvvetlerinden istedikleri yardımı alabileceklerini ve böylece amaçlarına kısa zamanda ulaşabileceklerini umuyorlardı. Bu maksatla harekete geçen Ermeniler, Anadolu'nun diğer yerlerine göre doğuda ve güneyde belirli bir nüfusa sahip olmalarından dolayı faaliyetlerini bu bölgelerde daha fazla yoğunlaştırdılar.

Bu çalışmamızda, güney illerimizden olan Kilis'te, Ermenilerin işgallere karşı yaklaşımlarını, Millî Mücadeleye yönelik tutumlarını ve işgalci kuvvetlere olan destekleri hakkında bilgi verilecektir. Ancak konuya geçmeden önce; Osmanlı devletinin son dönemlerinde Kilis'te yaşayan Ermenilerin nüfusu ve durumları hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA KİLİS'TE ERMENİLER

Kilis'te Ermeni Nüfusu

XIX. Yüzyılın ortalarından XX. yüzyıl başlarına kadar Kilis'in nüfusu hakkında, elimizde çeşitli veriler bulunmaktadır. Bu verilerden hareketle, Kilis'te yaşayan Ermeni nüfusunun miktarını ve mevcut nüfus içerisindeki oranını tespit etme imkânına sahibiz.

XIX. yüzyılda Kilis kazasının nüfusu hakkında bize veri oluşturacak bir kaynak, devlet adamı ve tarihçi olan Ahmet Cevdet Paşanın Halep valisi

olarak görevde bulunduğu sırada tutmuş olduğu kayıttır. 1866 (h. 1283) yılına ait vilayet nüfusunu ihtiva eden bu kayıta göre, Kilis kazasında toplam olarak 7.176 hane bulunmaktadır. Bunların 6.850'si Müslüman ve 326'sı ise gayrimüslimdir. Müslüman olmayan hanelerin 46'sı Yahudi, geri kalanlar ise Hristiyan'dır (Cevdet Paşa, 1991: 221). Bu listede Hristiyan nüfusun ayrıntılı şekilde etnik dağılımı verilmediğinden, mevcut Ermeni nüfusun miktarını öğrenmemize imkân bulunmamaktadır. Ancak kazanın toplam hanesinin % 3,9'unun Hristiyan nüfus olduğu görülmektedir. Bu Hristiyan nüfusun içerisinde, Ermeni nüfusu da yer aldığına göre, Müslüman nüfusa göre Ermenilerin kaza dâhilinde çok düşük bir orana sahip oldukları ortadadır. Cevdet Paşa'nın verilerinde Kilis şehir merkezi ile ilgili bir bilgi bulunmadığından, herhangi bir değerlendirme yapabileme imkânımız bulunmamaktadır.

Bu döneme ait nüfus verilerini içeren bir başka kaynak da, Halep Vilayeti Salnameleri'dir. Bu salnameler vasıtasıyla, Kilis kazasının 1890–1908 yılları arasındaki nüfus seyrini ayrıntılı olarak takip edebilmekteyiz (Gülcü, 2004:160-168).

Ayrıca, resmi istatistiklerden faydalanarak 1914 yılı nüfusunu da ayrıntılı olarak öğrenebilmekteyiz (*Sâlnâme*,1308:170; 1326: 262; GKB, 2005:C. I, 655). (Tablo 1).

Tablo 1: Kilis Kazası Nüfusu (1890-1914)

No	Dini Dağılımı	Yıllar					
		1890	%	1908	%	1914	%
1	Müslüman	67817	94,10	65766	90,33	71797	92,66
2	Rum	302	0,42	385	0,53	425	0,55
3	Protestan	333	0,46	342	0,47	387	0,50
4	Ortodoks	2630	3,65	3729	5,12	3794	4,90
5	Katolik	362	0,50	327	0,45	369	0,48
6	Yahudi	622	0,86	565	0,78	714	0,92
7	Yabancı	-	-	1689	2,32	-	-
	Toplam	72066	100	72803	100	77486	100

Tabloda görüldüğü gibi, 1890 yılında kazadaki toplam Ermeni nüfusu 2.992 kişiden ibaret olup, toplam nüfus içerisindeki oranı % 4,2'dir. 1908 yılına gelindiğinde ise, Ermenilerin kaza dâhilinde toplam nüfusu 4.056 kişiye ve toplam nüfus içerisindeki oranı da % 5,6'ya yükselmiştir. Dolayısıyla, Ermeni nüfusunda 18 yıl içerisinde yaklaşık olarak % 25'lik bir artış gerçekleşmiştir. Bu artışa ise Kilis dışındaki Ermeni göçünün yol açmış

olabileceğini düşünmekteyiz. Diğer yandan, 1890-1908 sürecinde Müslüman nüfusunda çok az da olsa bir gerileme görülmektedir.

1914 yılına ait resmi istatistiklere göre, Ermeni nüfusunun kaza dâhilindeki toplam nüfusu 4.163 kişi olup, mevcut nüfus içerisindeki oranı % 5,4'tür. 1908'den 1914 yılına kadar olan zaman içerisinde Ermeni nüfusunun ciddi bir değişime uğramadan normal bir seviyede arttığı ortaya çıkmaktadır.

Kilis şehrinin nüfusu hakkında, Halep Vilayeti Salnameleri arasında sadece 1886 (h. 1304) yılına ait salnamede bilgi bulunmaktadır. Bu salnameye göre, şehir nüfusu toplam 19.037 kişidir. Bu nüfusun 14.840'ı Müslüman, 4.197'si ise gayrimüslimdir (*Sâlnâme*,1304: 166). Şehirdeki Müslüman nüfusun oranı % 78, gayrimüslimlerin nüfus oranı ise % 22'dir. Bu verilerden, gayrimüslim nüfusun büyük çoğunluğunun şehirde yaşamakta olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu veriler arasında, gayrimüslim nüfusun etnik ve dinî dağılımı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber gayrimüslimler arasında en kalabalık nüfusu Ermenilerin oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Kilis ve Çevresinde Ermenilerin Faaliyetleri

XX. yüzyılın başlarında Kilis'te, Ermeni nüfusunun büyük çoğunluğu şehrin doğu tarafında yer alan *Karataş* mevkiinde oturmaktaydılar. Şehirde yaşayan Ermenilerin çoğu esnaf ve zanaatkârlıkla uğraşmakta olup, tarımla uğraşanların oranı çok düşüktür. Bu da onların ekonomik durumlarının iyi olduğunu göstermektedir. Hatta aralarında, Çağlasyon gibi büyük çapta zengin kişilerin bulunduğu da bilinmektedir (Çolakoğlu, 1991:52-53).

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kilis'te yaşayan Ermeniler arasında başlayan kültürel alandaki gelişmelerin, XX. yüzyıl başlarında daha da ivme kazandığı görülmektedir. Nitekim 1889 (h. 1307) yılına ait Halep Vilayeti Salnamesi'ne göre, Kilis'te Hıristiyan nüfusa ait 4 kilise bulunmaktaydı. Bu kiliselerin her biri, ayrı bir mezhep ve etnik gruba ait olmak üzere Ermeni, Rum, Katolik ve Protestan kiliseleri idi (*Sâlnâme*,1307: 139). Fakat bu salnamede, Hıristiyan nüfusa ait kiliseler hakkında bilgi yer almaktaysa da, eğitim kurumları hakkında bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Bu hususta, 1903 (h.1321) yılına ait salnamede bilgi bulmak mümkün olmaktadır. Bu salnameye göre Kilis'te, Hıristiyan nüfusa ait iptidaî mektep seviyesinde 4'ü Ermenilere ve 4'ü Protestanlara ait olmak üzere toplam 8 okul bulunmaktaydı (*Sâlnâme*,1321: 247; 1322:271-272). 1908 yılına ait salnamede ise, 8'i Ermenilere, 4'ü Katoliklere ve 3'ü Protestanlara ait olmak üzere toplam 15 mektep eğitim hizmeti vermektedir (*Sâlnâme*,1326:

249-250). Bu bilgilerden hareketle; XX. yüzyılın başlarında Kilis'te, Ermeniler başta olmak üzere Hıristiyan unsurlar arasında okullaşmanın, Müslümanlara göre daha hızlı bir şekilde yaygınlaştığı söylenebilir. Eğitim alanında görülen bu gelişmeler, Ermenilerin daha eğitilmiş bir nüfusa sahip olmalarını ve şehir hayatı içerisinde daha etkin bir konuma gelmelerini sağlamıştır.

Okullaşmanın Ermeniler arasında yoğunluk kazanmasında etkili olan faktörlerin başında, Ermeni milliyetçiliğinin geldiğini söyleyebiliriz. Batılı devletlerden ve misyoner örgütlerinden önemli destekler gören Ermeni milliyetçiler, soydaşlarının yaşadığı yerlerde okullaşma faaliyetine girişmiş ve açılan okullarda millî duygu ve heyecanı aşılacak bir eğitim vermişlerdir. Böylece millî uyanışı sağlayıp, gelecekte ulus devletlerini kurmayı hedeflemişlerdir. Tabii ki bunu gerçekleştirebilmek için de örgütlenmeye ihtiyaçları vardı. Örgütlenmeyi en rahat yapabilecekleri yerlerin başında da eğitim kurumlarını görmekteydiler. Okullar vasıtasıyla, bir yandan örgütlenme faaliyetlerini gizli olarak yürüterek adam toplayabilecekler, bir yandan da milliyetçilik fikirleriyle yetiştirecekleri Ermeni gençleriyle zinde bir güç elde edebileceklerdi¹. Nitekim 1887 yılında kurulmuş olan Hınçak Ermeni İhtilal Cemiyeti'nin², 1896'da düzenlemiş olduğu genel kongresine, cemiyetin şubesi bulunan vilayet ve merkezlerden temsilciler katılmıştır ki, bunlar arasında Kilis'ten de bir temsilcinin yer almış olması³, Kilis'te bu cemiyetin bir şubesinin olduğunu göstermektedir. Bu durum, Kilis'te Ermeni faaliyetlerinin erken başladığına ve burada aktif bir hareketin varlığına işaret etmektedir.

¹ Bu hususta Hınçak Cemiyeti Kilis Şubesi'nden, Süveydiye Hınçak Cemiyeti'ne 13 Ağustos 1913 tarihinde yazılan bir yazıda; "*Milletimizin bekâ-yı-zîr olmasını arzu eden herhangi bir Ermeni evvelâ şurasını bilmelidir ki, millet, millî duygu, millî muhabbet ile bekâ bulabilir. Hiss-i milliyetden mahrum bir millet aynı zamanda yaşamaktan da mahrumdur. Milletin bekâsına en büyük vâsıta, en zarûrî çâre olan milliyet duygusunu te'mîn için çocukları millî mekteplerde okutmalıdır. Şu halde masumlarımızı Amerikan kolejlerine... Müesseselerine göndermek mahzân cinayettir. O mekteplerde hissiyât, ruh yok. Ciddî ta'lîm, fedakâr Ermeni hazırlayan mekteb istiyor iseniz, işte Kilis mektebiniz (Kilikyan Koleji)" (Bkz. GKB, 2005: C. I, 307) ifadeleri yer almaktadır. Bu sözlerden anlaşılacağı gibi, millî hissiyatın aşılacağı ve o ruhun verileceği yerin Ermeni okulları olduğuna işaret edilmektedir. Yine Hınçak Cemiyeti Kilis Şubesi'nin üyelerinden biri de Ermeni Okulu öğretmenlerinden Vahan oğlu Tomas'dır. Bu Ermeni öğretmeni 1915 yılında İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî'de yargılanmış ve idama mahkûm edilmiştir (Bkz. GKB, 2006: C. IV, 7,63). Bu örnekten de anlaşılacağı gibi, millî uyanışı ve ihtilalci düşünceleri yaymak amacıyla, Ermeni okullarında bir örgütlenme içerisine girdikleri görülmektedir.*

² Sosyalist ideolojiyi benimsemiş olan Hınçak Ermeni İhtilal Cemiyeti, çetelerle ülkenin her yerinde çıkaracakları isyanlarla seslerini duyurarak, millî uyanışı gerçekleştirmeyi ve bağımsız bir Ermeni devleti kurmayı amaçlamaktaydılar. (Tunaya, 1988: 568-569).

³ Bu kongrede, *Hınçak İsyân Cemiyeti Kanunu Âlisi* adıyla bir vesika hazırlanarak kabul edilmiştir. Buna göre cemiyetin tek gayesi isyanlar çıkarmaktır ve bu amaçla imparatorluk birçok isyan bölgesine taksim edilmişti. Kanunu âlinin 23. maddesine göre, vilayetler dâhilinde isyanlar çıkarmak, merkez idare heyetinin sorumluluğuna verilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Karal, 1988:136).

Hınçak Cemiyeti, II. Meşrutiyet döneminin getirmiş olduğu yeni demokratik haklardan istifade ederek, legal bir parti olma çabasına girmiştir. Bu maksatla, hazırlanan parti programı 8 Şubat 1910 tarihinde hükümet tarafından onaylanmıştır (Tunaya, 1988:575-576). Böylece Hınçak Cemiyeti, imparatorluk içerisinde meşru bir parti kimliği kazanmıştır. Nitekim Kilis'te de Meşrutiyet döneminde cemiyetin bir şubesinin aleni olarak faaliyete geçtiğini görmekteyiz. Cemiyetin başkanlığını, Kilis'te Singer Dikiş Makinesi Şirketi'nin satış temsilcisi olan Hazar Basmacıyan oğlu Agop yapmaktaydı. Cemiyete üye olan Ermeni sayısı ise 40-50 civarındaydı⁴.

1913 yılı içerisinde Hınçak Cemiyeti Kilis Şubesi'nin silahlı örgütlenmeye yönelik yoğun bir faaliyet yürüttüklerini görmekteyiz. Nitekim polisin şubeye düzenlediği bir baskınla ele geçirdiği 1913 yılına ait karar defterlerinde yer alan yazı ve tutanaklar, bu hususta bize önemli ipuçları vermektedir. Bu belgelere göre cemiyetin yürüttüğü faaliyetlerden bazıları şunlardır;

Süveydiye (Samandağı-Hatay) taraflarında *Hacıhabibli* ve *Yoğunuluk*'da oluşturulan müfrezelerle sürekli irtibat içerisinde bulunmak,

Bu müfrezelerin düzenlenmesi ve örgütlenmesi için Kilis'ten adamlar göndermek,

Kürt dağı taraflarında bulunan Ermeni köylerinde birçok müfrezeler oluşturmak ve Ermeni öğrencilerin bu müfrezelere katılmalarını sağlamak,

Kilis'i ziyaret eden Patriği, örgüt adına açılan iki bayrak yanında sıralanan silahlı elliden fazla adamla beraber, bir karşılama töreni düzenlemek gibi eylemleri sayabiliriz (GKB, 2005: C. I, 7,16).

1915 yılında çeşitli devlet adamlarına suikast eylemleri ve isyana kalkışma iddiasıyla Hınçak Cemiyeti'ne İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî'de dava açıldı. Cemiyetin yargılanan üyeleri arasında bulunan Kilis Şubesi Başkanı Hazar Basmacıyan oğlu Agop ve Kilis Ermeni Okulunda öğretmen olan Vahan Tomasyan oğlu Tomas da yer almaktaydı. Dava sırasında, cemiyetin Kilis şubesinde polis tarafından ele geçirilen belgeler de gündeme gelmiş ve tutuklulara bu belgelerde geçen eylemler hakkında da sorular yöneltilmiştir. Dava sonucunda, birçok Hınçak Cemiyeti üyesi idam

⁴ 11 Mayıs 1915'de İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî'de görülen Hınçak Cemiyeti davasında tutuklu olarak ifade veren Kilis Hınçak Cemiyeti Şubesi Başkanı Hazar Basmacıyan oğlu Agop; “ *Kilis'deki teşkilât Meşrutiyetten sonradır. Kilis'de 1910 târihli Türkçe ve Ermenice program var. Kırk elli kişi vardık. Arap, Türk yokdu. Gelmeyince nasıl alalım. Kulübümüz yokdur*” şeklinde beyanda bulunmuştur. (GKB, 2006: C. IV, 567).

cezasına çaptırıldı. İdam cezası alanlar arasında, yukarıda bahsi geçen Kilisli iki üye de yer almaktaydı. Nihayet idama mahkûm edilen cemiyet üyelerinin cezası, 15 Haziran 1915 tarihinde infaz edildi (GKB, 2006: C. III, 7,94-103, C. IV, 23, 31-33, 51, 58-59, 62-65).

Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya Savaşı'na katılması ve mevcut askeri gücünü cephelere yığması, Ermeni çeteleri için bulunmaz bir fırsat olmuştu. Nitekim bu çeteler, cephe gerisinde kalan savunmasız Müslüman Türk halkına karşı katliamlara giriştiler. Bu taciz ve saldırılar karşısında halkın nefsi müdafaya geçmesi, Anadolu'da yer yer çatışmaların yaşanmasına sebep oldu. Savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği bir ortamda, Anadolu'da yaşanan bu çatışmaların önünün alınması imkânsız hale gelmişti. Bu sorun karşısında bunalmış olan Osmanlı hükümeti, başta çatışmaların yaşandığı yerlerdeki olmak üzere, Anadolu'da yaşayan Ermeni nüfusunun önemli bir kısmını, ülkenin bir başka yerine iskân etmeyi tek çözüm yolu olarak gördü. Bu maksatla 27 Mayıs 1915 tarihinde yayınlanan *Sevk ve İskân Kanunu* ile Ermenilerin Suriye, Urfa ve Musul topraklarında zorunlu iskâna tabi tutulmalarına başlanıldı (Halaçoğlu, 2001: 52, BDAGM, 2007:254-255).

Bu kanun uyarınca Kilis kazasında yaşayan Ermeni nüfusundan 3.794 kişi Suriye'ye iskân edilmiştir (GKB, 2005: C. I, 152). 1914 tarihinde kaza dâhilinde Ortodoks Ermeni nüfusu 3.794 kişi olduğuna göre, Kilis'ten Suriye'ye gönderilenlerin sadece Ortodoks Ermeniler olduğunu, Katolik nüfusun ise yerlerinde bırakıldığı anlaşılmaktadır (bkz. tablo-1). Ayrıca, Kilis'in *Katma* istasyonunda 12.000 ve Anteb'in *Akçakoyun* istasyonunda 5.000 olmak üzere, toplam 17000 Ermeni Urfa, Zor ve Musul'a nakledilmişlerdir (BDAGM, 2007:255).

Suriye ve diğer bölgelere yapılan iskânlar neticesinde, Ermenilerin Anadolu'da bir devlet kurma emellerine önemli bir darbe vurulmuştu. Fakat Ermenilerin bu emellerinden vazgeçtiklerini söyleyebilmemiz de mümkün değildir. Nitekim I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, İngiliz kuvvetleri karşısında Suriye topraklarında tutunamayan Osmanlı ordularının, önce Halep'e ve akabinde Halep'in kuzeyine doğru çekilmeleri, Ermenileri yeniden umutlandırmıştı. İskân yerlerinden kaçarak Halep'e gelmiş olan Ermenilerin oluşturduğu silahlı çete gurupları, bölgede bir devlet oluşumuna zemin hazırlamak amacıyla Amanos dağlarında, İslahiye, Pazarcık, Kilis, Maraş ve Zeytun bölgelerinde baskın ve katliamlara giriştiler (GKB, 2005: C. II, 277).

Bu dönemde Kilis ve çevresinde Ermeni çetelerinin düzenlediği baskın ve katliamlar arasında; 22 Mayıs 1918'de Kilis'in *Hacılar* ile İslahiye'nin *Burunsuz* köyleri arasında 40 kişilik bir Ermeni çetesinin 7 jandarma erini

pusuya düşürerek şehit etmeleri; Temmuz 1918'de Kilis'in *Akçakent* ve *Kaman* köylerini basarak adam öldürmeleri ve çok miktarda parayı ve tahılı gasp etmeleri gibi hadiseleri sayabiliriz (GKB, 2005: C. II, 241, 271; BDAGM, 2007:395).

İŞGALLER DÖNEMİNDE KİLİS ERMENİLERİ

İngiliz İşgali Döneminde Ermeniler

I. Dünya Savaşının sürdüğü sıralarda İtilaf devletleri arasında savaş sonrası döneme yönelik çeşitli paylaşım projeleri gündeme gelmiştir. İngiltere ile Fransa arasında yapılan Sykes-Picot görüşmeleri, Osmanlı topraklarının paylaşımına yönelik pazarlıkları içermektedir. Bu görüşmeler sonunda varılan mutabakata göre, Güney Anadolu toprakları Fransızlara bırakılacaktı.

Fakat İngilizler, Fransızlarla anlaşmalarına rağmen, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra, Güney Anadolu'nun bir kısım yerlerini işgale girişti. İngilizlerin, Güney Anadolu'daki işgal planları içerisinde yer alan topraklar arasında Kilis de yer almaktaydı.

Kilis'e İngiliz askerleri, ilk olarak 13 Aralık 1918 günü keşif amacıyla geldiler. Bu keşif birliği, 20 civarında nefer ve zabitan yer aldığı, ikisinde mitralyöz bulunan dört otomobilden oluşmaktaydı. İlk önce hükümet binasında kaymakamla bir görüşme yapan İngiliz subaylar, kaymakamdan Kilis hakkında bilgi aldılar. Daha sonra Kilis'te bazı tetkiklerde bulunduktan sonra Halep'e döndüler⁵.

Kilis'e düzenledikleri bu ilk keşif hareketinden kısa bir süre sonra, kaymakamlığa müracaatta bulunan İngilizler, kışı Kilis'te geçirmek istediklerini bildirdiler. Bu tutumları ile halk arasında bir infialin önüne geçmeyi ve işgal için uygun şartları oluşturmaya çalıştılar. Bu arada İşgal için gerekli hazırlıklarını tamamlayarak, çoğunluğu Müslüman Hintli askerlerden oluşan bir süvari taburuyla, Aralık 1918'in sonlarına doğru Kilis'i tamamen işgal ettiler (Kadri, 1932: 30-31; İnce, 2004: 31).

İngiliz askerleri şehre girdikleri sırada, Ermeniler büyük sevinç gösterilerinde bulundular. Damlarda kümelenmiş olan Ermeni kadınları da bu heyecanlarını zılgıtlarla göstermekteydiler. Ermeniler, gelen İngiliz askerlerini bir kurtarıcı olarak görmekte olup, artık Türklerden intikamlarını alma vaktinin geldiğini düşünmekteydiler. Ermenilerin İngiliz

⁵ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Kutu No: 68, Gömlek No: 67, Belge No: 67-1.

işgal kuvvetlerinden beklentileri; İngiliz askerlerinin bir an önce harekete geçerek, birçok Türk gencinin sürülmesi ya da hapsedilmeleri veya idam edilmelerinin gerçekleşmesiydi. Ancak İngiliz askerlerinin bu beklentileri karşılayacak bir tutum içerisinde olmamaları Ermenileri hayal kırıklığına uğrattı (Çolakoglu, 1991:43; İnce, 2004: 33).

Bununla beraber, Ermenilerin ilerleyen günlerde İngiliz askerlerini tahrik etmeye ve yönlendirmeye çalıştıkları da görülmektedir. Nitekim İngiliz askerlerine yardımda bulunan Ermeni tercümanlar ile Ermeni Karabat ve Nazar Çavuşların, yalan ve yanlış beyanları sonucu suçsuz birçok Türk vatandaşı tutuklanarak, zulüm ve işkenceye maruz kalmışlardır. Hatta suçsuz yere tutuklananların yakınlarının hak aramak için müracaatta bulunanları dahi işbirlikçilikle suçlanarak gözaltına alınmışlardır (GKB, 1966: C. IV, 48; İnce, 2004:33-34). Yine, 22 Şubat 1919'da Halep'te meydana gelen karışıklıkları bahane eden Ermeniler, bu hadiselerin Kilisliilerin tahriki sonucu çıktığını iddia etmeleri neticesinde, Kilis'in ileri gelen 16 aydın kişisi tutuklandı (GKB, 1999: C. I, 106). Ermeniler buna benzer hareketlerle, İngilizlere doğrudan yaptırım adıkları zulmü, dolaylı yollardan yaptırmaya ve Türk halkını yıldırmaya çalıştılar.

Sevk ve İskân Kanunu ile Suriye ve diğer yerlere göç ettirilen Ermenilerin bir kısmı, mütarekeden sonra geri dönmeye başladılar. Bu sırada Çukurova bölgesini işgal eden Fransa, Ermenilerden gönüllü birlikler oluşturmaya çalışıyordu. Bunu haber alan bazı Ermeniler, gönüllü yazılmak üzere kabileler halinde Suriye'den, Anadolu'ya gelmeye başladılar. İşte bu maksatla, Ocak 1919'da 400 kişiden oluşan bir kabile, Halep'ten İngiliz askerleri muhafazasında yola çıktı. Bu kabile, Kilis bölük mıntıkasından geçerken, gece vakti *Azrab* (Arzab) köyünde konakladıkları sırada, devriye gezen Kilisli Hacı Osman oğlu Ali ile Cuma oğlu Salih'i yakalayarak ellerinden silahlarını alarak yakındaki dereye götürerek, "*buralarda hiç bir Osmanlı askeri dolaşamaz*" diyerek kulakları, burunları, parmakları kesilmek ve boğazlanmak suretiyle şehit ettiler. Sabah vakti de yakında bulunan Keferbaytara karakolunu basan Ermeniler, karşı ateşin açılması üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar⁶.

Bu hadiseden de anlaşılacağı gibi, mütarekeyle birlikte tekrar Anadolu'ya geri dönmeye başlayan Ermeniler büyük kin ve husumet duygularıyla bilenmişlerdi. Bu durum, gelecekteki olayların da adeta bir habercisiydi. Nitekim Halep'ten yola çıkacak olan 1500 kişilik bir kabile, Halep'e gitmiş olan Kilisli Ermeniler tarafından "*intikam alınız!*" gibi tahrik

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) HR. SYS. 2602/1, Belge No: 24.

dolu sloganların atıldığı bir törenle gönderilir⁷. Ancak bu kafilenin Kilis ve çevresinde eylemlerine dair bir bilgi bulunmamakla beraber, Ermeni kabilelerin hangi duygularla Anadolu'ya gelmekte olduğunu göstermesi bakımından dikkate şayandır.

Bu sıralarda Sevk ve İskân Kanunu ile Kilis'ten ayrılmış olan pek çok Ermeni'nin de, aynı duygularla Kilis'e geldikleri görülmektedir. Bunlar geçmişte yaşadıkları zorunlu göçün intikamını almak için, her türlü yola başvurdular. Türklere ağır hakaret ve saldırılarda bulundular. Sevk ve iskân döneminde, Müslüman aileler yanında saklanmış ve İslamiyet'i kabul etmiş Ermeni kadınları ile besleme Ermeni çocukları zorla alarak, kiliseye kapatmaya başladılar (İnce, 2004: 49). Ayrıca Türk vatandaşların elinde bulunan bazı değerli eşya ve malların, kendilerine ait olduğunu ve tehir sırasında Türklerin el koyduğunu iddia etmekteydiler. Bu şikâyetlerin araştırılması ve bu tür malların geri verilmesi için İngilizlerin kurdukları komisyonlarda, Ermenilerin yanıltıcı bilgilerle İngilizleri kandırmaları sonucu, Türklere ait bazı mallara haksızca el konulmasını sağladılar (Kadri, 1932: 31; Çolakoğlu, 1991: 45-46).

Fransız İşgali Döneminde Ermeniler

Eylül 1919'da *Suriye İtilâfnamesi* olarak tanınan, İngiltere ile Fransa arasında bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmaya göre; İngiltere, Musul'u elinde tutma karşılığında, işgal ettiği Suriye ile Urfa, Maraş, Antep ve Kilis'te, 1 Kasım 1919 tarihinden itibaren askerlerini geri çekmeyi kabul etmekteydi (Umar, 2004: 376-378). Ancak İngiliz işgal kuvvetleri, itilâfnamede sözü edilen 1 Kasım tarihini beklemeden, bu yerlerden çekilmeye başladılar.

İngilizlerin bölgeden çekilmeye başlamasıyla birlikte, Fransız kuvvetleri bölgeyi işgale giriştiler. 29 Ekim 1919 tarihinde, Ermeni unsurların da yer aldığı bir Fransız öncü birliği, Kilis'e girdi. Önce şehrin muhtelif yerlerine yerleşen Fransız askerleri, daha sonra Askerlik Şubesine baskın düzenlediler ve ele geçirdikleri bütün belge ve defterleri yaktılar (İnce, 2004: 61). Bu sırada, Kilis kaymakamlığına bir nota veren Fransız komutan, Ermenilerin yerleştikleri kışla, Belediye Hanı ve Askerlik Şubesinin çevresindeki bütün hanelerin, tahliye edilmesini istedi⁸.

Kilis'in Fransızlar tarafından işgal edeceğinin duyulması, halkta büyük bir korku ve heyecana sebep oldu. Çünkü Fransızların Ermenilerle birlikte

⁷ BOA. HR. SYS. 2602/1, Belge No: 24.

⁸ ATASE Arşivi, Kutu No: 119, Gömlek No: 76, Belge No: 76-2.

Çukurova bölgesinde Türk halkına karşı yaptıkları zulüm ve cinayetlerden (Hatipoğlu, 2006) Kilis halkı haberdardı ve haklı olarak aynı şeylerin şimdi kendi başlarına geleceğini düşünüyordu. Zaten bu durum halk arasında büyük bir infiale sebep oldu ve Fransızların şehri işgal etmesi karşısında, *Heveskârân-ı Maârif Cemiyetinin* ileri gelenlerinin öncülüğünde, işgalin yapıldığı gün öğlen namazından sonra, Canpolat (Tekye) Camii avlusunda 10.000 kişinin katıldığı büyük bir protesto mitingi düzenlendi⁹. Ancak Kilis halkının bu heyecan ve galeyanına rağmen, artık şehir Fransız işgali altındaydı.

Fransızların Kilis'e gelmesinden cesaret alan Ermenilerden bazıları ücret karşılığı, Fransız birliklerine asker olarak yazıldılar (Çolakoğlu, 1991:136). Böylece Ermeniler, geçmişte kurmuş oldukları hayallerini, şimdi elde ettikleri Fransız askeri üniforması altında ve onlardan alacakları yardımlarla başaracaklarını düşünüyorlardı. Nitekim bu düşüncelerle Fransız askeri olarak görev yapan Ermeniler, Türk halkına baskı ve zulümlere başlarken, bazı sivil Ermeniler ise çeşitli tahrirlerle Fransızları, masum halka karşı kışkırtma faaliyetlerine giriştiler. Bu tahrirlerin etkisiyle Fransızlar, olanca şiddetiyle halk üzerinde baskı kurmaya başladılar. Artık halkın can, mal ve namus güvenliği kalmamıştı (Kadri, 1932: 33-34). Hatta Ermeniler, Türk askerlerinin kadın giysileri içerisinde etrafta dolaşmakta oldukları söylentilerini yayarak, Fransız askerlerinin yer yer Türk kadınlarına tacizlerde bulunmalarına sebep oldular.

Fransız askerlerinin bu zulmüne karşı ilk eylem, Kasım 1919'da Sakıp Bey tarafından gerçekleştirildi. Cumhuriyet caddesinde sarhoş bir Fransız askerinin, caddeden geçmekte olan bir kadına tacizde bulunduğunu gören Sakıp Bey, bu askeri öldüresiye dövdü. Bu olay, halk arasında da büyük bir infiale ve tepkiye yol açtı (Çolakoğlu, 1991:78-80; İslam, 1960:1). Fransız askerlerinin halka baskı ve zulüm yapmaları, Ermenilerin kışkırtıcılığı ve Fransızlara yardım etmeleri, Kilis ve çevresinde Kuva-yı Milliye'nin hızla örgütlenerek silahlı mücadeleye girişmesinde önemli rol oynadı.

Fransız işgali döneminde Ermeniler, Fransız ordusuna ücretli asker olarak katıldıkları gibi, Fransız kuvvetlerine erzak, silah ve cephane taşımada ve şehir içerisinde olup bitenler hakkında Fransızlara istihbarat sağlamada yardımcı olmuşlardır. Ayrıca, milis kuvvetleri oluşturarak çevre köylere baskınlar düzenleyerek bölge halkının Fransız idaresine boyun eğmesini sağlamak gibi faaliyetlerde de bulunmuşlardır (Çolakoğlu, 1991: 80-81, 131, 136, 154, 164). Ancak, Kilis'teki nüfuslarının çok az olmasından dolayı, Ermeniler bu faaliyetlerini Çukurova'daki gibi bağımsız bir eyleme

⁹ ATASE Arşivi, Kutu No: 270, Gömlek No: 38, Belge No: 38-2; BDAGM, 2002: C. II, 85-86.

dönüştürememiş, mecburen Fransızlarla birlikte yürütmek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple Fransızların Kilis ve çevresinde yaptıkları baskı, zulüm ve eylemlerde, Ermenilerin de yardımcı bir unsur olarak Fransızların yanında yer aldıklarını ve yapılan eylemlerde ortak sorumlulukları olduğunu göz önünde tutmak gerekir.

Kilis'te Ermenilerin, Fransızlarla işbirliği içerisinde sürdürdükleri bu baskı ve zulüm faaliyetleri, TBMM Hükümeti ile Fransa arasında 30 Mayıs 1920 tarihinden itibaren başlamak üzere yapılan 20 günlük ateşkese kadar sürdü (İnce, 2004: 129). Fransızlardan çok şeyler bekleyen Kilisli Ermeniler, yapılan bu ateşkes karşısında büyük hayal kırıklığına uğramış olmalı ki, tutumlarında beklenmedik bir tavır değişikliği görülmeye başlandı. Hatta Ermeni cemaatinin ileri gelenleri, Kilisli Ermeniler adına TBMM Başkanı M. Kemal Paşaya bir telgraf dahi çektiler. Bu telgrafta özetle şu görüşler yer almaktaydı: Asırlardan beri Osmanlı Hükümeti idaresi altında toplumsal bağ ve menfaat ortaklığı hisleriyle bir arada yaşadığımız Türkler, hukukumuz, mezhep özgürlüğümüze ve şahsımıza hürmet eden, gelişme ve ilerlememize hizmet eden öz vatan kardeşlerimizdir. Bu kardeşliğin tüm etkisiyle şehrimizin asayışı bugüne kadar bozulmamıştır. Eskiden beri devam eden bu karşılıklı samimiyet, aynı aileye mensup fertler arasındaki kardeşlik kadar sağlam ve süreklidir. Şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da Türk vatandaşlarımızla, Osmanlı toplumunun ayrılmaz bir parçası olarak yaşamaya azmetmiş olduğumuzu bildiririz (Üzel, 1952: 90-91).

Kilisli Ermenilerin ateşkese kadar olan süreçteki söylem ve davranışları ile telgrafta yer alan bu ifadeleri göz önünde tuttuğumuzda, tutumlarında ciddi bir tavır farklılığı göze çarpmaktadır. Öyle ise Ermenilerde görülen bu ani değişimin sebebinin nasıl açıklamak gerekir? Bunu, Ermenilerin, geç de olsa gerçekleri anladıklarına, şimdiye kadar meydana gelen olayları unutmak istediklerine, geçmişte olduğu gibi yine birlikte ve kardeşçe yaşamak arzusu içerisinde olduklarına bağlamak; ya da bu olayları tasvip etmeyen ve son bulmasını isteyen Ermeni cemaatinin ileri gelenleri tarafından yapılan bir iyi niyet teşebbüsü olarak görmek pek de mantıklı bir yaklaşım olmayacaktır. Çünkü işgaller sırasında yapılan her türlü tahrik, baskı ve zulme karşı, Ermeniler arasından herhangi bir tepkinin dahi olmamasına rağmen, şimdi böyle bir ihtimalden söz etmek çok fazla inandırıcı olmayacaktır. Kanaatimizce, TBMM Hükümeti ile Fransızlar arasında yapılan ateşkestən Ermeniler oldukça rahatsızlık ve şüphe duymuşlardır. Çünkü iki taraf arasında başlayan bu ilişkinin gelecekte bir anlaşmaya dönüşmesinden çekinmekteydiler. Zira iki taraf arasında bir anlaşmanın sağlanmasıyla, Ermeniler yalnız kalacak ve kendi devletlerini kurma hayalleri suya düşecekti. Artık Fransızlar olmayacağından,

Ermeniler, Türklerle baş başa kalmış olacaktı. Dolayısıyla Ermenilerin bu girişimi, gelecekte olabilecek bu gibi gelişmelere karşı, kendi varlıklarını korumaya yönelik bir politik tutum olduğunu düşünmekteyiz.

Nitekim bölgede meydana gelen gelişmeler, bu tahminimizi destekler mahiyettedir. Bu hususta Kilis Kuva-yı Milliye'sinden, Antep Kuva-yı Milliye'sine ve oradan da Erkân-ı Harbiye'ye ulaştırılan 01.07.1920 tarihli bir raporda; Fransızlardan umutlarını kesen Adana bölgesindeki Ermenilerin, millî gayelerini gerçekleştirmek maksadıyla Gâvur dağma çekilmeyi ve mücadelelerine burada devam etmeyi düşündüklerine dair bilgi yer almaktadır (İnce, 2004:147-148). Diğer taraftan ateşkesten sonra Ermenilerin, Kilis şehrinde gözle görünür bir faaliyette bulduklarına dair bir olaya rastlanılmamaktadır. Bütün bunlar, Ermenilerin bu sıralarda bir tereddüt yaşadıklarını göstermektedir.

Öte yandan, Suriye'deki gelişmelerden memnun olmayan Fransızlar, ateşkesten istifade ederek Halep'i işgal etme düşüncesiyle, Kilis'ten bir kısım birliklerini geri çekmeye başladılar. Bu sırada Fransızlar, Suriye'ye götürmek üzere Antep'ten Kilis'e çok sayıda Ermeni ailesini getirmişlerdir (Çolakoğlu, 1991:187; İnce, 2004:144-145). Bu dönemde bölgeden Suriye'ye başlayan Ermeni göçü, 1921 yılında daha da hız kazanacaktır. Nitekim 2. Fırka Kumandanlığına gönderilen 15 Nisan 1921 tarihli raporda, Antep'ten Kilis'e getirilen Ermeni ailelerinin, burada bir gece kaldıktan sonra, Halep'e göç ettikleri bildirilmektedir¹⁰.

Ermenilerin, Suriye'ye göçleri 1921 yılında hız kazanmasına karşılık, Fransız ordusunda hizmet eden Ermeni jandarmalarının, Antep ve Kilis yolu üzerinde yer alan köylere baskınlar düzenlemeye devam ettikleri görülmektedir. Nitekim Ermeni jandarmalar, Fransızlara temayülü olmayan çiftlikleri tahrip ettikleri gibi, vergi adıyla zorla para toplama yoluna gittiklerini de görmekteyiz¹¹.

Nihayet, 20 Ekim 1921'de TBMM Hükümeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara İtilâfnamesi'yle, Fransa işgal ettiği yerlerden çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durum, Fransızlara destek olan Ermeniler arasında büyük bir paniğe sebep olmuş ve Fransız askerleriyle birlikte Suriye'ye kaçmak zorunda kalmışlardır.

¹⁰ ATASE Arşivi, Kutu No: 1030, Gömlek No: 20, Belge No: 20-1.

¹¹ ATASE Arşivi, Kutu No: 1169, Gömlek No: 21, Belge No: 21-1; ATASE Arşivi, Kutu No: 1173, Gömlek No: 129, Belge No: 129-2.

SONUÇ

Yüzyıllarca beraber yaşadığımız ve “sadık tebaamız” olarak kabul ettiğimiz bir halk, özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru dünya konjonktüründeki gelişmeler ve Osmanlı devletindeki kötü gidişattan istifade ederek, özellikle de Osmanlı devleti üzerinde emelleri olan sömürgeci devletlerin tahrik ve kışkırtmaları sonucu silahlanarak, Türk halkına karşı baskı, zulüm ve katliamlara girişmişlerdir.

Osmanlı Hükümeti Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında bazı ikazlar ve idarî tedbirlerle olayları önlemeye çalışmışsa da muvaffak olamamış ve “*sevk*” ve “*iskân*” kanununu çıkartmıştır. Bu kanun uyarınca Kilis kazasında yaşayan Ermeni nüfusundan 3.794 kişi Suriye'ye iskân edilmiştir.

Sevk ve İskân Kanunu ile Kilis'ten ayrılmış olan pek çok Ermeni, Mondros mütarekesinden sonra, intikam duygularla Kilis'e dönmüşlerdir. Bunlar geçmişte yaşadıkları zorunlu göçün intikamını almak için, her türlü yola başvurdular. Türklere ağır hakaret ve saldırılarda bulundular. Türk vatandaşların elinde bulunan bazı değerli eşya ve malların, kendilerine ait olduğunu ve tehcir sırasında Türklerin el koyduğu iddiasıyla haksızca el koydular.

Kilis'teki Ermeni nüfusu toplam nüfus içerisinde çok düşük bir oran teşkil ettiğinden, bağımsız hareket ve eylemler yapamamışlardır. Bununla beraber, gerek İngiliz ve gerekse Fransız işgalleri döneminde, işgal kuvvetlerini Türk halkına karşı tahrik edip, onlara her türlü desteği vermekten de geri durmamışlardır. Ayrıca Ermeniler, Fransız işgali döneminde, Fransız birliklerine gönüllü asker olarak yazılmış ve Fransız askeri üniforması altında her türlü baskı ve zulümlere ortak olmuşlardır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) HR. SYS. 2602/1, Belge No: 24.

BOA. HR. SYS. 2602/1, Belge No: 24.

ATASE Arşivi, Kutu No: 119, Gömlek No: 76, Belge No: 76-2.

ATASE Arşivi, Kutu No: 270, Gömlek No: 38, Belge No: 38-2.

ATASE Arşivi, Kutu No: 1030, Gömlek No: 20, Belge No: 20-1.

ATASE Arşivi, Kutu No: 1169, Gömlek No: 21, Belge No: 21-1;

ATASE Arşivi, Kutu No: 1173, Gömlek No: 129, Belge No: 129-2.

Diğer Kaynaklar

BDAGM, (2002). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1918-1919)*, C. II, Ankara.

BDAGM, (2007). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskâni (1878-1920)*, Ankara.

Cevdet Paşa. (1991). *Tezâkir III*, (Yayımlayan. Cavid Baysun), Ankara.

Çolakoğlu, Ş. (1991). *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*. Ankara.

Genelkurmay Başkanlığı. (1966). *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi*. C. IV, Ankara.

Genelkurmay Başkanlığı. (2005). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*. C. I, Ankara.

Gülcü, E. (2004). "Halep Vilâyeti Sâlnâmelerine Göre Kilis (İdari ve Sosyal Durumu)". *VI. Hatay Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Antakya.

Halaçoğlu, Y. (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*. Ankara.

Hatipoğlu, S. (2006). *Çukurova'da Ermeni Mezalimi*. Antakya.

İnce, H. İ. (2004). *Milli Mücadele'de Kilis*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İslam, M. (1960, 27 Eylül). "Kilis Kuvvayı Millîye Harekâtı". *Genç Kilis Gazetesi*.

Kadri, K., (1932). *Kilis Tarihi*. (Neşreden: Osman Vehbi), İstanbul: Burhaneddin Matbaası.

Karal, E. Z. (1988). *Osmanlı Tarihi*. TTK, C. VIII, Ankara.

Sâlnâme, Halep Vilayet Salnamesi.

Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye'de Siyasal Partiler*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Umar, Ö.O., (2004). *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Ankara.

Üzel, S., (1952). *Gaziantep Savunmasının İç Yüzü*. Ankara: Doğu Matbaası.